

МЕТОДИКА ОЦІНКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНТЕГРОВАНОГО ТУРИСТИЧНОГО КЛАСТЕРУ

METHOD OF ASSESSMENT OF ECONOMIC EFFICIENCY OF AN INTEGRATED TOURIST CLUSTER

УДК 338.48

DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.48-28>

Юхновська Ю.О.

к.е.н., доцент,
докторант кафедри
«Фінанси та економічна безпека»
Дніпровський національний університет
залізничного транспорту
імені академіка В. Лазаряна

Yukhnovskaya Julia

Dnipropetrovsk National University
of Railway Transport
named after Academician V. Lazaryan

У статті визначено, що під час оцінки економічної ефективності інтегрованого туристичного кластеру України необхідно відштовхуватися від сукупного доходу від туристичного кластеру. Економічна ефективність туристичного кластеру характеризується експертними оцінками та аналітичними даними, такими як: рентабельність і доходи безпосередньо туристичного кластеру регіону; податкові надходження від туристичного кластеру в регіональний бюджет; розвиток об'єктів інфраструктури туристичного кластеру в регіоні; непрямий вплив туристичного кластеру на інші галузі суспільного виробництва за допомогою мультиплікативного ефекту; вплив туристичного кластеру на зайнятість населення. У статті наведена методика, яка дає змогу розрахувати сукупний дохід від туристичного кластеру з урахуванням мультиплікативного ефекту, яка ґрунтується на результатах, отриманих під час оцінки економічного ефекту від туристичного кластеру.

Ключові слова: туристична галузь, економічний ефект, мультиплікативний ефект, сукупний дохід, інтегрований туристичний кластер, валова продукція.

В статье определено, что при оценке экономической эффективности инте-

грированного туристического кластера Украины необходимо отталкиваться от совокупного дохода от туристического кластера. Экономическая эффективность туристического кластера характеризуется экспертным оцениванием и аналитическими данными, такими как: рентабельность и доходы непосредственно туристического кластера в региональный бюджет; развитие объектов инфраструктуры туристического кластера в регионе; косвенное влияние туристического кластера на другие отрасли общественного производства с помощью мультипликативного эффекта; влияние туристического кластера на занятость населения. В статье представлена методика, которая позволяет рассчитать совокупный доход от туристического кластера с учетом мультипликативного эффекта, основанной на результатах, полученных при оценке экономического эффекта от туристического кластера.

Ключевые слова: туристическая отрасль, экономический эффект, мультипликативный эффект, совокупный доход, интегрированный туристический кластер, валовая продукция.

Analyzing the works of scientists and specialists, it was determined that, despite the advantages of managing the tourism industry on the principles of clustering, there is still no single approach that allows to objectively evaluate the effectiveness of such an association and scientists have not come to an agreement in determining the ideal model of tourism a cluster that would guarantee its success. Based on an analysis of methodological approaches to determining cluster performance, the author found that most of the methodologies involve assessing the performance of the entire integrated system, and imply the existence of an administrative link between the cluster members. While no methodologies can fully assess the effectiveness of clustering, however, all researchers in these processes agree that there may be unforeseen positive changes resulting from synergies between enterprises. The complexity of the assessment is exacerbated by the limitation of information on the actual performance of the cluster participants, that is, the shadow economy. The article determines that when assessing the economic efficiency of Ukraine's integrated tourism cluster, it is necessary to start from the aggregate income from the tourism cluster. The economic efficiency of the tourism cluster is characterized by expert assessments and analytical data, namely: profitability and revenues directly to the tourist cluster of the region; tax revenues from the tourism cluster in the regional budget; development of tourist cluster infrastructure in the region; indirect impact of the tourism cluster on other areas of social production through multiplier effect; the impact of the tourism cluster on employment. The article presents a technique that allows you to calculate the aggregate income from a tourism cluster, taking into account the multiplicative effect, which is based on the results obtained when evaluating the economic effect of a tourism cluster. This technique can be used in two directions: 1. When estimating the total income from the tourist cluster in the region (country) and the dynamics of its change by years. 2. When assessing the economic impact (multiplier) and total income from a particular type of tourism in a region (country).

Key words: tourism industry, economic effect, multiplier effect, total income, integrated tourism cluster, gross output.

Постановка проблеми. Здатність туристичного кластеру генерувати доходи в інших галузях часто не враховується у традиційній статистиці. Звідси впливає невідповідність частки доходів від туристичного кластеру під час визначення ВРП і ВВП (наприклад, у ВВП України частка туризму становить лише близько 2,2%). Ця оцінка зачіпає лише доходи від першого кола звернення коштів, отриманих від туристів, а саме доходи від безпосереднього продажу турів і витрат на їх організацію.

Незважаючи на переваги від управління туристичною галузю на принципах кластеризації, дотепер відсутній єдиний підхід, який дає змогу об'єктивно оцінити результативність такого об'єднання, нау-

ковці не дійшли до згоди у визначенні ідеальної моделі туристичного кластеру, яка гарантувала б його успішність. Багато методик оцінювання результативності туристичного кластеру в регіоні спираються на визначення загального ефекту від географічної концентрації підприємств для території розташування. Складність оцінювання посилюється обмеженням інформації про фактичні результати діяльності учасників кластеру, тобто тіншовою економікою.

На основі аналізу методичних підходів до визначення результативності кластеру автором встановлено, що більшість методик передбачає оцінку ефективності діяльності усієї інтегрованої

системи та враховує наявність адміністративного зв'язку між учасниками кластеру. Достовірно повною мірою оцінити результативність класифікації не дає змоги жодна методика, проте всі дослідники цих процесів погоджуються, що можуть бути непередбачувані позитивні зміни, які виникають у результаті синергетичного зв'язку між підприємствами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанням методології оцінки економічної ефективності інтегрованого туристичного кластеру присвятили свої праці такі провідні зарубіжні та вітчизняні науковці, як А.В. Бакурова, А.В. Діденко, О.Ю. Попова [1], Т.Ю. Бойко [2], І.О. Журба [3], Т.Г. Калюгіна, В.Н. Парахіна [4], Т. Коупленд, Т. Коллер, Дж. Муррін [5], Г.І. Михайліченко [6], М.А. Пічугіна [7].

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз методик оцінки економічної ефективності інтегрованих туристичних кластерів України.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Під час оцінки економічної ефективності інтегрованого туристичного кластеру необхідно відштовхуватися від такого поняття, як сукупний дохід від туристичного кластеру, використання якого дає змогу оцінити і таку роль туристичного кластеру в економіці регіону (країни), як здатність генерувати додаткову економічну активність і додаткові доходи.

Поняття сукупного доходу від туристичного кластеру – це основний показник, на підставі якого можна судити про економічну ефективність туристичного кластеру загалом і про його вплив на розвиток різних секторів регіональної економіки. Це категорія, яка дає комплексне уявлення про розвиток туристичного бізнесу та туристичної інфраструктури в регіоні, яка може бути взята за основу під час прийняття та моніторингу виконання стратегічних управлінських рішень.

Економічна ефективність туристичного кластеру в регіоні являє собою збірну характеристику, що включає об'єктивні експертні оцінки й аналітичні дані, що описують вплив туристичного кластеру в таких сферах, як: рентабельність і доходи безпосередньо туристичного кластеру регіону; податкові надходження від туристичного кластеру в регіональний бюджет; розвиток об'єктів інфраструктури туристичного кластеру в регіоні; непрямий вплив туристичного кластеру на інші галузі суспільного виробництва за допомогою мультиплікативного ефекту; вплив туристичного кластеру на зайнятість населення.

Таким чином, під сукупним доходом від туристичного кластеру розуміється сукупність прямих і непрямих, грошових і негрошових вигод, одержуваних у регіоні від розвитку туристичного кластеру, виражених у вартісному вигляді.

Відштовхуючись від визначення і видів прямих і непрямих доходів і вигод регіону від розвитку

туристичного кластеру, можна констатувати, що оцінка сукупного доходу від туристичного кластеру в регіоні і методика його розрахунку будуть включати в себе два напрями: оцінку прямого впливу туристичного кластеру й оцінку непрямого впливу туристичного кластеру економіку регіону.

Що стосується першого напрямку, то в його межах оцінюється прибуток, одержуваний туристичним кластером та організаціями за звітний період, а також частки податкових надходжень від туристичного кластеру до бюджетів різних рівнів. Таким чином, тут під прямим економічним ефектом від туристичного кластеру розуміється обсяг коштів, виручених від туристичного кластеру на першому колі звернення коштів в економіці регіону, що увійшли до складу ВРП.

Другий напрям вимагає докладного опису методичних підходів до оцінки мультиплікативного ефекту від туристичного кластеру і його впливу на інші сектори регіональної економіки.

Наведена методика дозволяє розрахувати сукупний дохід від туристичного кластеру з урахуванням мультиплікативного ефекту. Але вона ґрунтується на результатах, отриманих під час оцінки прямого економічного ефекту від туристичного кластеру. Тому ці два напрями тісно взаємопов'язані і являють собою єдину методику оцінки сукупного доходу від туристичного кластеру в регіоні. Ця методика характеризується універсальністю, оскільки вона може бути застосовна для будь-якого регіону, а також для міжрегіональних зіставлень рівня розвитку туристичного кластеру.

Ця методика характеризує туристичний кластер як учасника національного і регіонального відтворювального процесу. Тому в методиці використовуються макроекономічні показники – валова продукція, валовий внутрішній продукт (валовий регіональний продукт) і валовий суспільний продукт.

Валова продукція – показник, який являє собою обчислений у грошовому вираженні сумарний обсяг продукції, виробленої в галузі. Валова продукція охоплює кінцеву і проміжну, незавершену продукцію, включаючи комплектуючі вироби, напівфабрикати, продукцію, виготовлення якої тільки розпочато. Валовий суспільний продукт – валова продукція, обчислена в масштабах країни або суб'єкта країни. Являє собою виміряну в поточних цінах сумарну вартість продукції, товарів, послуг (включаючи проміжний продукт і незавершене виробництво), вироблений в країні (у суб'єкті країни) протягом року. Валовий внутрішній (регіональний) продукт – узагальнений показник економічної діяльності країни (регіону), що характеризує процес виробництва товарів і послуг і визначається як сукупність доданих вартостей галузей і чистих податків на вироблені продукти, виражених у поточних, основних і ринкових цінах (номінальний

обсяг) і в порівнянних цінах (реальний обсяг).

Вплив туристичного кластеру на розвиток національної (регіональної) економіки визначається як сума впливів за всіма рівнями обороту коштів, що надійшли від туристичного кластеру, за такою формулою (1):

$$M = M_T + \sum_{i=1}^n M_i \quad (1)$$

де: M – прямий та непрямий економічний ефект, отриманий від туристичного кластеру;

M_T – обсяг коштів, виручених від туристичного кластеру на першому колі звернення коштів, який увійшов в ВВП (ВРП) (прямий економічний ефект від туристичного кластеру);

M_i – обсяг коштів, виручених на наступному i -му колі обороту коштів, виручених від туристичного кластеру (непрямий економічний ефект від туристичного кластеру);

i – коло (крок) звернення коштів, виручених від туристичного кластеру, в економіку.

Під час розрахунку частини виручки від туристичного кластеру, яка безпосередньо вчинила в ВВП (ВРП), очевидно, що витрати туристичних фірм і додаткові витрати самих туристів істотно впливають на розвиток інших секторів національної економіки.

Ці витрати являють собою витрати самого туристичного кластеру на обслуговування туристів і витрати на придбання товарів і послуг у інших організацій, що належать до інфраструктури туристичного кластеру. Виходячи з цього, на першому етапі слід розрахувати обсяг ВВП (M_1), викликаний замовленнями туристичного кластеру. Під ним розуміється частина виручки туристичного кластеру за вирахуванням собівартості турпродукту (2). Крім того, не весь обсяг виручки залишається в економіці країни (або регіону), тому у формулу (2) слід ввести коефіцієнт (Q_T), що характеризує частку витрат туристичного кластеру, що залишається в її економіці (3):

$$M_1 = (V_T - Z_{T1}) \quad (2)$$

$$M_1 = Q_T (V_T - Z_{T1}) \quad (3)$$

де M_1 – частина виручки від туристичного кластеру, що робить вплив на ВВП (обсяг ВВП, викликаний замовленнями туристичного кластеру);

V_T – обсяг послуг (виручка) туристичного кластеру (у вартісному вираженні);

Z_{T1} – обсяг витрат на придбання товарів і послуг, призначених для обслуговування туристів, у інших підприємств (собівартість турпродукту);

Q_T – частка витрат туризму, що залишається в національній економіці.

Використовуючи інтегральні величини ВВП і валовий суспільний продукт, з обсягу витрат туристичного кластеру, які залишаються в економіці країни (регіону), тепер можна визначити безпосередньо обсяг витрат, який входить в ВВП

(ВРП). Для цього використовується таке співвідношення (4):

$$\frac{Y \times Q_T}{X} \times (V_T - Z_{T1}) \quad (4)$$

де: Y – валовий внутрішній продукт;

X – валовий суспільний продукт.

Звідси можна розрахувати обсяг ВВП, викликаний замовленнями туристичного кластеру з обсягу витрат, що входять до складу ВВП (5):

$$M_1 = \frac{Y \times Q_T \times (V_T - Z_{T1})}{X} \quad (5)$$

На другому і наступних колах звернення коштів, отриманих від туристичного кластеру, певний їх обсяг також залишається в ВВП (ВРП). Ці кошти будуть викликати також зростання ділової активності в країні (регіоні).

Таким чином, слід визначити обсяг ВВП, викликаний витратами національних (регіональних) підприємств і фірм на i -му кроці. Цей обсяг можна виразити як ($M_i + 1$). Використовуючи ВВП (ВРП) і валовий суспільний продукт, можна висловити обсяг витрат, що залишаються в економіці на i -му кроці звернення засобів, таким чином (6):

$$\frac{M_i}{X} \times (X - Y) \quad (6)$$

В економіці країни (регіону) залишається не весь обсяг коштів, отриманих від туристичного кластеру, на i -му кроці їх звернення, тому в формулу (6) необхідно ввести за аналогією з (3) коефіцієнт Q_i , що характеризує частку витрат, що залишаються в економіці (7). Привівши отриманий вираз до ВВП (ВРП), можна визначити обсяг витрат, що залишаються в економіці, які входять в ВВП (ВРП) (8):

$$\frac{M_i}{X} \times Q_i \times (X - Y) \quad (7)$$

$$\frac{Y Q_1 \times (X - Y) \times M_1}{X \times X} \quad (8)$$

Перетворивши останній вираз, отримуємо:

$$\frac{Y Q_1 \times (X - Y) \times M_1}{X \times X} = R M_i \quad (9)$$

де: R – коефіцієнт, який відображає ступінь замкнутості економіки (тобто виражає зв'язок двох послідовних кіл обігу коштів).

Таким чином, обсяг ВВП (ВРП), викликаний витратами місцевих підприємств та фірм на i -му кроці (M_{i+1}), можна відобразити таким чином:

$$M_{i+1} = R \times M_i \rightarrow M_{i+1} = M_i \times R^i \quad (10)$$

У результаті отримуємо геометричну прогресію. Підставляємо вираз (10) у формулу (1) й отримуємо таке:

$$M = M_T + \sum_{i=1}^{\infty} M_i = M_T + M_1 + \sum_{i=2}^{\infty} M_i \times R^i \quad (11)$$

Після подальшого перетворення отриманого виразу та з'єднання його з формулою (5)

отримуємо формулу для розрахунку сукупного доходу від туристичного кластеру (12). Цей же вираз характеризує і загальний мультиплікативний ефект від туристичного кластеру в регіоні:

$$M = M_T + M_1 \left(\frac{1}{1-R} \right) = M_T + \frac{Y \times Q_T \times (V_T - Z_{\text{П}})}{X} \times \frac{1}{1-R} \quad (12)$$

M – сукупний дохід (прямий та непрямий, з обліком мультиплікативного ефекту) від туристичного кластеру в регіоні;

M_T – обсяг коштів, отриманих від туристичного кластеру на першому кругі обороту коштів, які ввійшли у ВВП (ВРП) (прямий економічний ефект від туристичного кластеру);

M_1 – частина виручки від туристичного кластеру, що впливає на ВВП (ВРП) (обсяг ВВП (ВРП), який викликаний замовленнями туризму);

V_T – обсяг послуг (виручка) туристичного кластеру (у вартісному виразі);

$Z_{\text{П}}$ – обсяг затрат на придбання товарів та послуг, які призначені для обслуговування туристів, у інших підприємствах (собівартість тур продукту);

Y – валовий внутрішній (регіональний) продукт;

X – валовий суспільний продукт;

R – коефіцієнт, який відображає ступінь замкнутості національної (регіональної) економіки та зв'язок двох послідовних кіл обігу коштів, виручених від туристичного кластеру;

Q_T – частка витрат туристичного кластеру, яка залишається у фаціальній (регіональній) економіці.

Ця методика дає можливість аналогічним чином оцінити мультиплікативний ефект від туристичного кластеру за податками та зайнятості населення.

Через те що валовий внутрішній продукт (валовий регіональний продукт) затверджується органами державної статистики за попередній період через два з гаком роки, як дані для розрахунку мультиплікативного ефекту можна використовувати оціночні дані. Як правило, похибка між оціночними даними за ВВП (ВРП) за попередній період і затвердженими даними становить не більше 3–5%, а це істотно не відіб'ється на значенні мультиплікатора.

Для розрахунку мультиплікативного ефекту від туризму, згідно з цією методикою, необхідна така інформація: щорічний обсяг виручки туристичного кластеру; структура витрат на придбання товарів і послуг для обслуговування туристів у підприємств, що відносяться до інфраструктури туристичного кластеру (у % до загального обсягу виручки від реалізації турпродуктів); обсяг валового внутрішнього продукту (валового регіонального продукту); обсяг валового суспільного продукту.

Також необхідні оціночні дані про частку витрат галузей економіки країни (регіону), що залишаються на її території, – то є частка витрат на придбання товарів і послуг, вироблених на податковій та митній території (на території регіону), за вирахованням чистого експорту.

Мультиплікативний ефект від туристичного кластеру, розрахований за цією методикою, буде носити оціночний характер, тому доцільно для обґрунтування низки показників, що входять до складу формули, використовувати експертний підхід.

Наведена методика розрахунку мультиплікативного ефекту і сукупного доходу від туристичного кластеру може бути застосована для умов і стандартів статистичної звітності та інформації в Україні. Більшість розрахункових даних можна знайти в офіційній державній статистиці як для національної економіки загалом, так і для окремих регіонів. Тому ця методика повністю підходить для оцінки мультиплікативного ефекту від туристичного кластеру в регіонах і для міжрегіонального зіставлення.

Система міжнародної статистичної звітності і використовувана система національних рахунків відрізняються від стандартів статистичної звітності в Україні. Тому для того, щоб отримати зіставні і коректні результати з оцінки мультиплікативного ефекту, необхідно наведену вище кінцеву формулу моделі оцінки сукупного доходу від туристичного кластеру (12) піддати подальшим перетворенням, адаптувавши її під міжнародні стандарти.

Оскільки в розрахунках використовуються статистичні дані, які щорічно розраховуються за країнами світової економіки аналітичному відділом Групи Світового Банку, то подальше вдосконалення формули спрямоване на отримання таких комбінацій відносин, щоб без додаткової адаптації і збору додаткових даних можна було б використовувати формулу, підставляючи в неї офіційні статистичні дані Світового банку. З цією метою модель була перетворена в такий спосіб (13):

$$M = M_T + M_1 \left(\frac{1}{1-R} \right) = M_T + (1-h) \times V_T \times \frac{r, \%}{100\%} \times \frac{1}{1-R} \quad (13)$$

де: h – частка товарів і послуг імпортного походження, використовуваних в процесі створення турпродуктів, %;

r – рентабельність продажів у туристичному кластері, %;

R – гранична схильність до споживання в національній економіці (розраховується з використанням статистичних показників системи національних рахунків або офіційних даних Світового Банку).

У розрахунку необхідно врахувати витрати туристичного кластеру на товари та послуги імпортного походження, а також частку імпорту на подальших колах звернення (відношення імпорту товарів і послуг до ВВП) (14):

$$h = \frac{I}{\text{ВВП}} \quad (14)$$

де: h – частка товарів і послуг імпортного походження, використовуваних у процесі створення турпродуктів, %;

I – річний обсяг імпорту товарів та послуг.

Величина прибутку туристичного кластеру, що отримується на першому колі звернення, може бути визначена таким чином (рентабельність продажів у туристичному кластері за експертними оцінками становить близько 10%) (15):

$$V_T \times \frac{r}{100\%} \quad (15)$$

де: V_T – обсяг послуг (виручка) туристичного кластеру (у вартісному вираженні);

r – рентабельність продажів туристичного кластеру, %.

Гранична схильність до споживання (R), тобто частка прибутку підприємств туристичного кластеру і підприємств на наступних колах звернення, яку спрямовують на споживання, приймається рівною $(1-Q)$,

де Q – валове нагромадження капіталу в % від валового внутрішнього продукту. У результаті мультиплікатор туристичного кластеру розраховується як відношення сукупного доходу до прямих доходів від туристичного кластеру.

Основною проблемою у застосуванні методики оцінки сукупного доходу залишається відносна несумісність результатів розрахунків першого і другого варіанту методики (тобто варіанти методики для міжрегіональних зіставлень і для міжнародних зіставлень). При цьому тут можливе зіставлення коефіцієнтів мультиплікатора, розрахованих за однією і другою методикою. Але все ж пріоритетним є використання другого варіанту пропонованої методики, заснованої на міжнародних стандартах і показниках.

Ця методика може бути використана в двох напрямках:

1. Під час оцінки сукупного доходу від туристичного кластеру в регіоні (країні) і динаміки його зміни за роками.

2. Під час оцінки економічного впливу (коефіцієнта мультиплікатора) і сукупного доходу від конкретного виду туризму в регіоні (країні).

Апробація методики дала змогу зробити висновки про те, що сукупний дохід від туристичного кластеру загалом, а також від конкретного виду туризму залежить: по-перше, не стільки від обсягу прямих доходів туристських підприємств, скільки від ступеня відкритості економіки країни або регіону (тобто частки імпортованих товарів, споживаних в країні або регіоні); по-друге, від граничної схильності до споживання (тобто частки доходу, що спрямовується на подальше споживання, і, відповідно, викликає попит в інших секторах економіки).

Таким чином, на основі оцінки сукупного доходу і мультиплікативного ефекту від туристичного кластеру можливе розроблення рекомендацій і конкретних управлінських рішень щодо їх збільшення.

Результати розрахунків наочно показують, що економічний вплив туристичного кластеру на еко-

номіку регіону (країни) буде залежить від ступеня концентрації ланцюжків створення вартості в туристичному кластері на території регіону (країни), а також від рівня розвитку внутрішньорегіональних міжгалузевих і коопераційних зв'язків, від рівня розвитку імпортозамінних виробництв і галузей.

Виявити і використовувати об'єктивні причини для найбільш повної реалізації комплексуючої і інтегруючої ролі туризму в економіці регіону можливо лише на основі ґрунтового аналізу факторів туристської привабливості, туристично-рекреаційного потенціалу регіону, а також об'єктивно ситуації, що складається на туристських ринках.

Висновки з проведеного дослідження. На основі аналізу методичних підходів до визначення результативності кластеру автором встановлено, що більшість методик передбачає оцінку ефективності діяльності усієї інтегрованої системи та наявність дієвого зв'язку між учасниками кластеру. Саме тому до оцінки результативності конкретного туристичного кластеру треба підходити індивідуально, для цього можуть бути задіяні різні методики або окремі їхні елементи.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бакурова А.В., Діденко А.В., Попова О.Ю. Оптимізація діяльності туристичних підприємств при формуванні міжрегіонального кластеру. Економіка. Управління. Інновації. 2011. № 1(5). URL: http://tourlib.net/statti_ukr/bakurova2.htm. (дата звернення: 15.11.2019).
2. Бойко Т.Ю. Методичні підходи щодо оцінки ефективності організаційно-економічного механізму регулювання управлінської діяльності підприємницького кластеру. URL: http://web.znu.edu.ua/issues/2011/eco_2011_1/2011_1/015-21.pdf. (дата звернення: 03.11.2019).
3. Журба І.О. Оцінка ефективності функціонування кластерів Науковий вісник Херсонського державного університету. Випуск 9–1. Частина 1. – 2014. URL: http://ej.kherson.ua/journal/economic_09-1/32.pdf. (дата звернення: 03.12.2019).
4. Калюгіна Т.Г., Парахіна В.Н. Мультипликативний ефект применения инновационной формы организации экономических систем. URL: <http://www.v-itc.ru/investregion/2012/03/pdf/2012-03-01.pdf>. (дата звернення: 14.12.2019).
5. Коупленд Т., Коллер Т., Муррін Дж. Стоимость компаний: оценка и управление. М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2002. С. 576.
6. Михайліченко Г.І. Формування інноваційних туристичних кластерів як конкурентної переваги розвитку регіону. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/13980/1/50_341-349_Vis_727_Menegment.pdf. (дата звернення: 24.11.2019).
7. Пічугіна М.А. Оцінка ефективності діяльності інноваційного кластеру. Ефективна економіка № 6. 2010. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=245>. (дата звернення: 18.12.2019).

REFERENCES:

1. Bakurova A.V., Didenko A.V., Popova O.Yu., (2011) Optymizatsiia diialnosti turystychnykh pidpriemstv pry formuvanni mizhrehionalnoho klasteru [Optimization of tourist enterprises in the formation of an inter-regional cluster] *Ekonomika. Upravlinnia. Innovatsii*. [Economy. Management. Innovation.] no. 1(5). Available at: http://tourlib.net/statti_ukr/bakurova2.htm. (accessed 10 November 2019).
2. Boiko T.Yu. (2011) Metodychni pidkhody shchodo otsinky efektyvnosti orhanizatsiino-ekonomichnoho mekhanizmu rehuliuвання upravlinskoï diialnosti pidpriemnytskoho klasteru. [Methodical approaches to assessing the effectiveness of the organizational and economic mechanism of regulation of the management activity of the business cluster] Available at: http://web.znu.edu.ua/issues/2011/eco_2011_1/2011_1/015-21.pdf. (accessed 03 November 2019).
3. Zhurba I.O. (2014) Otsinka efektyvnosti funktsionuvannya klasteriv [Assessment of cluster functioning efficiency] *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu* [Scientific Bulletin of Kherson State University]. vol. 9–1. Available at: http://ej.kherson.ua/journal/economic_09-1/32.pdf. (accessed 03 December 2019).
4. Kalyugina T.G., Parakhina V.N. (2012) Mul'tiplikativnyy effekt primeneniya innovatsionnoy formy organizatsii ekonomicheskikh sistem. [The multiplicative effect of applying the innovative form of organization of economic systems] Available at: <http://www.v-itc.ru/investregion/2012/03/pdf/2012-03-01.pdf>. (accessed 14 December 2019).
5. Kouplend T., Koller T., Murrin Dzh. (2002) Stoimost' kompaniy: otsenka i upravlenie. [Company Value: Valuation and Management] Moskva. P.576.
6. Mykhailichenko H.I. (2012) Formuvannya innovatsiinykh turystychnykh klasteriv yak konkurentnoi perevahy rozvytku rehionu. [Formation of innovative tourism clusters as a competitive advantage of regional development] Available at: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/13980/1/50_341-349_Vis_727_Menegment.pdf. (accessed 24 November 2019).
7. Pichuhina M.A. (2010) Otsinka efektyvnosti diialnosti innovatsiinoho klasteru. [Evaluation of the effectiveness of the innovation cluster.] *Efektivna ekonomika* [An efficient economy] (electronic journal), vol. 6. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=245>. (accessed 18 December 2019).